

Развіццё моўнага мыслення праз развіццё навыку антыцыпацыі тэксту

Антыцыпацыя – гэта псіхічны настрой або ўстаноўка, пры дзеянні якой чалавек найбольш падрыхтаваны да ўспрыняцця пэўнага стымулу (7). Стваральнік агульна псіхалагічнай тэорыі ўстаноўкі – вядомы грузінскі псіхолаг Д. М. Узнадзе гэтак тлумачыў сэнс гэтага паняцця: цэльны, пазасвядомы стан суб'екта, які папярэдняе дзейнасці. (1, 360).

На аснове антыцыпацыі ажыццяўляецца прагноз далейшага зместу тэксту. Р. М. Фрумкіна – вядомая даследчыца гэтага феномена вызначае яго гэтак: здольнасць карыстацца звесткамі з маўленчага вопыту аб статыстычных заканамернасцях маўлення для змяншэння ступені няпэўнасці далейшага зместу. (4, 8)

Фізіялагічным апісаннем антыцыпацыі і прагнозу можа з'яўляцца Тэорыя функцыянальных сістэм знакамітага псіхафізіёлага П. К. Анохіна. Асноўным яе пастулатам ёсць наступны. Перад выкананнем любога дзеяння ў нервовай сістэме чалавека ствараецца *акцэптар дзеяння* (*акцэптар* – ад англійскага слова *acceptor* – той або тое, што прымае) . Гэта сукупнасць нейронных сувязяў, функцыя якой – прагноз вынікаў гэтага дзеяння. Ствараецца акцэптар як вынік ўсяго папярэдняга вопыту чалавека (5, 268).

Чым можа быць карыснай антыцыпацыя для настаўніка роднай мовы? Справа ў тым, што скарыстаўшыся практыкаваннямі на антыцыпацыю або прагназаванне, можна падвысіць у вучня якасць і хуткасць разумення вучэбнага тэксту. Разуменне ж тэксту ёсць складанай дзейнасцю, дзе спалучаны мысленне, успрыняццё і памяць. Трэнеруючы ўспрыняццё і разуменне, настаўнік развівае і здольнасць думаць на пэўнай мове.

У чым важнасць антыцыпацыі для разумення тэксту? Аказваецца, антыцыпацыя – гэта натуральная частка працэсу разумення. Псіхалагі-эксперыментатары паказваюць, што працэс апрацоўкі інфармацыі залежыць ад уласцівасцяў самой інфармацыі, а таксама ад тых чаканняў і прагнозаў на іх аснове, якія чалавек мае, пачаўшы гэтую інфармацыю апрацоўваць. Гэтыя чаканні можна назваць таксама гіпотэзамі, якія “аўтаматычна” узнікаюць у кожнага чытача пры чытанні. Гіпотэзы гэтыя заснаваны на тым, што ўжо прачытана, або на кантэксце. Кожная гіпотэза – гэта ўяўленне таго, што адбудзецца ў тэксце далей. Пры гэтым, чым больш у вас кантэкссту, тым менш інфармацыі трэба для пацвярджэння вашай гіпотэзы.

Возьмем для прыкладу міні-тэксты з эксперымента амерыканскіх псіхалінгвістаў Тульвінга і Голда (6, 296). Мыслена скончыце наступныя пачаткі сказаў:

1. Гэтую актрысу ...
2. Гэтую актрысу пахвалілі за бліскучы ...

Напэўна, гіпотэзы аб канчатку першага сказа будуць ва ўсіх вельмі адрознівацца, канчаткам жа другога, напэўна, будзе слова *выступ* або яго сінонім.

Амерыканскія псіхалінгвісты высветлілі, што калі розным чытачам даць прачытаць пачаткі сказаў рознай даўжыні, а потым вельмі хутка паказаць апошнія слова фразы *выступ*, то тыя, хто чытаў найбольш поўны варыянт значна хутчэй

Д. М. Тушынскі

апазнаюць яго. Тэарэтычнае абгрунтаванне гэтай з'яве прапанаваў іншы амерыканскі псіхалінгвіст Дж. Мортан. Аснова яго мадэлі – гіпатэтычная псіхічная структура, якую ён назваў *лагаген* (ад лацінскіх словаў *logos*-слова і *genus*-нараджэнне) (6, 297). Функцыя лагагена ў тым, каб суміраваць інфармацыю, якая паступае ў наш мозг пры чытанні, пакуль яе не накопіцца дастаткова, для таго, каб слова было апазнана. Гэтая інфармацыя можа быць любога кшталту: зрокавая, аўдыяльная, іншая.

Важны вывад, які можа зрабіць настаўнік мовы з гэтай канцэпцыі: калі перыядычна ўжываць тэксты, у якіх будзе адсутнічаць частка інфармацыі неабходная для іх разумення, вучань будзе трэніраваць свой *лагаген*. Мэта трэніроўкі ў тым, каб навучыцца разумець цяжкія тэксты, то бок тыя, дзе не ўся інфармацыя зразумелая. Да таго ж, у выніку трэніроўкі тэксты будуць разумецца яшчэ і хутчэй. Асновай такога больш якаснага разумення будзе здагадка па кантэксце. У тэрмінах Дж. Мортана можна сказаць, што *лагаген* будзе распазнаваць элементы тэксту пры меншай колькасці кантэкстнай інфармацыі, чым было б без трэніроўкі. Такім чынам, антыцыпацыя – гэта псіхічны навык, які можна развіваць.

Да гэтага моманту мы разбіралі толькі ролю антыцыпацыі ва ўспрыняцці словаў. Ці не мае яна значэнне пры ўспрыняцці тэксту на больш высокіх узроўнях? Аказваецца, мае, і вельмі вялікае. Л. Р. Машчынская паказвае, што ўвесь маўленчы вопыт мае верагоднасную структуру на ўсіх яго ўзроўнях (2; 4,14). Гэта значыць, што кожны папярэдні элемент маўлення вызначае вызначае з'яўленне наступнага, а значыць і дазваляе ў пэўнай ступені здагадацца аб яго змесце. З узростам вопыт павялічваецца, адпаведна павялічваецца і якасць прагнозу. Пры гэтым, прагноз у вялікай ступені абумоўлены асобай чытача. Гэтая з'ява – адна з прычынаў таго, што кожны чытач разумее тэкст па-свойму. Гэта натуральна, бо жыццёвы вопыт людзей унікальны. Настаўнік можа правесці эксперымент. Неабходна раздаць вучням розных класаў пачаткі якога-небудзь тэкста ў некалькі сказаў і папрасіць адказаць, пра што будзе гэты тэкст. Напэўна, вучні старэйшых класаў дадуць найбольш арыгінальныя і разнастайныя адказы.

Развіты навык антыцыпацыі можа паспрыяць і разуменню сказаў. Гэтак, у пэўных выпадках, сутнасць сказа нават на малавядомай мове можна зразумець, калі вы ведаеце звычайны парадак словаў гэтай мовы. Ведаючы яго, можна здагадацца, слова якой часціны мовы можа стаяць на пэўным месцы.

Існуе шмат канцэпцыяў разумення цэльнага тэксту, дзе антыцыпацыя адыгрывае важную ролю. Напрыклад, у канцэпцыі вядомага амерыканскага псіхолага П. В. Тарндайка, чытач падсвядома ўяўляе сабе абавязковыя структурныя элементы тэксту, напрыклад, наяўнасць тэмы, вынікаў дзеяння персанажа, наяўнасць самога персанажа і г. д. яшчэ да чытання. Свядомасць пры чытанні далучае новую інфармацыю да гэтай структуры чаканняў. (8) Гэта можа аблегчыць разуменне, а можа і ўскладніць, што і назіраецца, калі тэкст належыць, напрыклад, да іншай культуры, дзе правілы кампазіцыі і каноны дзеяння персанажаў іншыя.

Такім чынам, антыцыпацыя, заснаваная на кантэксце – гэта аснова прагнозу далейшага зместу тэксту. Антыцыпацыя або прагназаванне – гэта навык, які можна фарміраваць і развіваць. Развіты навык антыцыпацыі падвышае якасць разумення тэксту на кожным яго ўзроўні: лексічным,

Д. М. Тушынскі

граматычным, сінтаксічным, узроўні звышфразавых адзінак, а таксама павялічвае хуткасць успрыняцця. Развіваючы навык антыцыпацыі, вучань развівае свае маўленчае мысленне.

На падставе гэтых высноваў падаецца, што выкладчыку роднай мовы можа быць цікавы комплекс тыпаў практыкаванняў, якія яна ці ён могуць скарыстаць у тым выглядзе, у якім яны пададзены ў артыкуле або розным чынам мадыфіцыраваць.

Калі настаўнік пажадае папярэдне даведацца аб узроўні развітасці навыку антыцыпацыі ў вучняў, яна ці ён могуць правесці просты эксперымент. Для яго неабходны кароткі тэкст або розныя тэксты (рознай ступені складанасці, прысвечаныя розным тэмам і г. д.), у якіх будуць прапушчаны некаторыя словы. Звычайна прапускаюць кожнае пятае слова або кожнае пятае не службовае слова. Пасля выканання можна праверыць, які працэнт словаў узноўлены верна. Пры гэтым трэба мець на ўвазе наступнае. Верным будзе, канечне, не толькі поўны адпаведнік слову арыгінальнай версіі, але і яго сінонім. Галоўная ўвага мусіць быць скіравана на тое, ці лагічным атрымаўся вучнёўскі варыянт. У нашых эксперыментах былі выпадкі, калі вучні запаўнялі прабелы словамі, якія абсалютна не адпавядалі арыгінальным, а тэкст пры гэтым атрымліваўся цалкам лагічным! Проста гэта быў ужо зусім іншы тэкст.

Пры дапамозе мадыфікацыі гэтага эксперыменту можна параўнаць розніцу развітасці навыку антыцыпацыі на розных мовах, напрыклад, на беларускай і рускай. Для гэтага патрэбны пераклад арыгінала, прычым такі, з якога можна выдаліць тыя ж словы, што і ў арыгінале, прыблізна захаваўшы частотнасць пропускау.

У спісе тыпаў практыкаванняў прапануюцца практыкаванні для развіцця навыку антыцыпацыі на розных узроўнях тэксту.

I. Узровень словаў

1. Вучням прапануецца здагадацца аб значэнні словаў з прапушчанымі літарамі. Напрыклад: а-а-я-к-в- (абавязковы), а-а-о-к- (абалонка).

2. Вучням прапануецца узнавіць скарачаныя словы ў тэксце. Для гэтага загадзя рыхтуецца фрагмент тэкста, дзе некаторыя словы скарачаны.

3. У тэксце некалькі разоў прапушчана адно і тое слова. Трэ здагадацца, што гэта за слова.

4. У тэксце прапушчаны розныя словы. Прапануецца іх уставіць. Практикаванне можа быць прапанавана ў двух варыянтах. Лягчэйшы – разам з тэкстам даць вучням і спіс прапушчаных словаў. Складанейшы – прапанаваць здагадвацца, якое слова ўставіць без спіса.

5. Настаўнік падбірае тэкст, дзе прапушчаны, напрыклад словы, якія абазначаюць паняцці па пэўнай тэме. Вучням прапануецца запоўніць прамежкі па кантэксце.

6. Прапанаваць вучням выкрасляць з параграфу словы, без якіх, на іх погляд, параграф можна лёгка зразумець. Або наадварот: папрасіць іх падкрэсліць тыя словы, без якіх адэкватнае разуменне немагчыма.

Д. М. Тушынскі

7. Здагадацца аб значэнні параграфу з незнаёмымі словамі.

8. Настаўнік выбірае з тлумачальнага слоўніка азначэнні пэўных паняццяў. Вучням прапануецца здагадацца, азначэнні якіх паняццяў прад'яўлены.

9. Для апісання пэўнай сітуацыі вучням прапануецца падабраць як мага больш слоў.

II. Узровень фразы

1. Неабходна здагадацца, якое апошняе слова фразы або яе заканчэнне. Для практыкавання мэтазгодна выкарыстаць вядомыя выслоўі, напрыклад: “Прыйшоў, заўважыў, ...”, а таксама пачаткі беларускіх прымавак, напрыклад: “Іншы горад – ...” (іншы гонар)

2. Прапануецца ўставіць у верш прапушчаныя радкі. Гэта можа быць першы, апошні або кожны другі радок. Мэтазгодна падабраць розныя тыпы вершаў, уключна, напрыклад, беларускіх хоку альбо танка. Напрыклад:

Кавалак хлеба.

Муха над вухам зьвініць.

.....

3. Можна зладзіць конкурсы на лепшы працяг верша альбо тэксту.

4. Падабраць заканчэнні да пачаткаў сказаў з загадка падрыхтаванай табліцы.

5. Трэба падабраць як мага больш канчаткаў да пэўнага пачатку сказа.

6. Настаўнік або самі вучні падбіраюць набор розных рэкламных слоганаў. Прапануецца здагадацца, які тавар рэкламуецца, напрыклад: “Вы калі-небудзь бачылі лысую авечку?”

7. Прапануецца прыдумаць назвы для новых тавараў.

8. Паспрабаваць здагадацца, хто з вядомых аўтараў мог бы сказаць тое ці іншае выслоўе.

III. Узровень цэлага тэксту

1. Пасля чытання кожнага радка тэкста, трэба фармуляваць некалькі варыянтаў наступнага радка.

2. Прапануецца праслухаць радыёпраграму або аўдыёзапіс з перарывамі. Апасля можна паспрабаваць здагадацца аб змесце прапушчаных частак па кантэксце

3. Прапануецца працягнуць верш.

4. Па загалоўку трэба здагадацца, якія тэмы будуць закрануты ў тэксце, якую тэкст будзе мець структуру.

5. Па першаму параграфу здагадацца, аб чым будзе тэкст і адказаць, што менавіта ў параграфе дапамагло адказаць на гэта пытанне.

6. Па пачатках параграфу прапануецца падумаць, які ў іх можа быць змест.

7. Прапануецца ўставіць у тэкст прапушчаную пунктуацыю.

8. Прапануецца ўзнавіць параграф з пераблытаных сказаў. Для гэтага задання настаўніку трэба загадка нарыхтаваць карткі з часткамі параграфу.

9. Прапануецца ўзнавіць тэкст з пераблытаных параграфу.

10. Вучням прапануецца чытаць тэкст, прычым, палова старонкі закрыта. Калі яны прызвычайца, трэба чытаць з адкрытай паловай, але не звяртаць на яе ўвагі.

Д. М. Тушынскі

Гэтае практыкаванне апроч развіцця навыку антыцыпацыі, спрыяе і развіццю навыку хуткачытання.

11. Прачытаць апошні абзац тэксту і вызначыць, які змест можа яму папярэднічаць.

Іншыя практыкаванні

1. Вучням прапануецца падумаць над тым, як у нейкім прадмеце або з'яве можна спалучыць здавалася б неспалучальныя рэчы.

2. Прапануецца падумаць над на першы погляд трывіяльнымі рэчамі, напрыклад, якая адлегласць ад пальцаў да носа.

Літаратура

1. Маклаков А. Г. «Общая психология». – СПб.: Питер, 2002.
2. Мощинская Л. Р. «Вероятностное прогнозирование в речевой деятельности» \ АКД. – М., 1981.
3. «Настольная книга преподавателя иностранного языка» :справ. пособ. \ Е. А. Маслыко, П. К. Бабинская, А. Ф. Будько и др. – Мн.: Выш. шк., 1996.
4. «Прогноз в речевой деятельности» \ Авт. колл.: Р. М. Фрумкина, А. П. Василевич и др. – М., Наука, 1974.
5. “Психофизиология. Учебник для вузов” \ Под ред. Ю. А. Александрова. – СПб. Питер, 2001.
6. Солсо Р. «Когнитивная психология». – СПб.: Питер, 2002.
7. Arthur S. Reber “Dictionary of Psychology”. – Penguin Books, 1995
8. Thorndyke P. W. “The Role of Inferences in Discourse Comprehension” \ Journ. of Verbal Learning №15, 1976, p. 437-446.

Звесткі пра аўтара

Тушынскі Дзяніс Міхайлавіч. Нарадзіўся ў 1979 г. у Менску. Скончыў Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт па спецыяльнасці "Сучасныя замежныя мовы". Працаваў ва ўніверсітэце на кафедры лексікалогіі англійскай мовы. Абараніў магістэрскую дысертацыю па псіхалогіі. Зараз -- аспірант кафедры псіхалогіі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Тэма дысертацыі: "Успрыняцце беларускага тэксту як сродак развіцця моўнага мыслення". Сябра Сакратарыята "Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны."